

Sədaqət CUMAYEVA*

ƏCNƏBİ DİLİN FONEMLƏRİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏKİ SƏHVLƏRƏ DAİR XÜLASƏ

Məqalə əcnəbi dilin fonemlərinin müəyyənəşdirilməsindəki səhvlərə həsr olunmuşdur. Hər bir dilin fonoloji sistemi bir növ ələyə bənzəyir ki, bütün deyilənlər bu ələkdən ələnilib keçir. “Ələklər” sistemi hər dildə bir cür olur. Biz ana dilinin sistemində yiyələnirik. Əcnəbi danışığına qulaq asıb onu təhlil edəndə istər-istəməz bizim üçün adi olan ana dilimizin “fonoloji ələyindən” istifadə edirik. Ancaq bizim “ələk” əcnəbi dilə yaramadığından külli miqdarda səhvlər və anlaşılmazlıqlar yaranır. Əcnəbi dilin səhvlərini biz fonoloji cəhətdən düzgün şərh etmirik, çünki onları ana dilimizin “fonoloji ələyindən” keçiririk. Misallar sübut edir ki, “yad aksent” adlanan deyim tərzində heç də hər hansı bir əcnəbinin hər hansı bir səsi düzgün tələffüz edə bilib-bilməməsindən asılı deyildir, bu daha çox ondan asılı olur ki, o bu səsi yanlış dərk edir. Hər hansı bir xarici dilin müəyyən bir səsinin belə yanlış dərk edilməsi xarici dillə danışanın ana dilinin fonoloji strukturları arasındakı fərqlə əlaqədardır. Bir əcnəbinin danışığındakı tələffüz səhvləri əksər hallarda tamamilə başqa tipik səhvlər kimi olur. Hər bir macara dilində qadınla kişi arasında danışq fərqi təbii gəlir. Lakin bu fərq kişi üçün qrammatik deyil, leksik səviyyədə mövcuddur.

Açar sözlər: *fonoloji sistem, yumşaq samit, sərt samit, kombinator variant, heca, vurğu*

Fonetik variantlar, özü də stilistik variantlar, dilin ekspressiv və appellativ funksiyalarının yerinə yetirilməsində müəyyən rol oynayırlar. Kombinator variantlar isə istisnasız olaraq eksplikativ planda çıxış edirlər. Kombinator variantlar, necə deyərlər, fonoloji baxımdan yardımçı vasitə kimi çıxış edirlər. Onlar ya sözün və ya morfemin sərhədini göstərir, ya da qonşuluqda hər hansı bir morfemin gəlməsinə işarə edir. Qonşuluqda hər hansı bir fonemin gəlməsini bildirməsi kombinator variantların yerinə yetirdiyi əlavə funksiya kimi götürülə bilməz. Sürətli və qeyri-aydın danışqda bu və ya digər fonem özgürlüyünü itirə bilər; ona görə də bu özgürlüyün qonşuluqda gələn fonemin xüsusi variantı ilə təsdiqlənməsinə böyük ehtiyac duyulur. Lakin bu yalnız qonşuluqda gələn fonemin xüsusi variantının təkcə sürətli tələffüzdə yox, həmçinin o iki fonemin qonşuluqda

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik institute, Hind –Avropa dilləri şöbəsi, böyük elmi işçi.
Email: sedaqet.aytacli@mail.ru

gəlidiyi bütün hallarda özünü göstərir, çünki fonemin xüsusi realizasiyası şüurda yalnız onda həkk olur və qonşuluqda gələn başqa, konkret bir fonemin gəlməsini bildiren signala, işarəyə çevrilir [Trubetskoy: 2001, s.64].

Hər bir dilin fonoloji sistemi bir növ ələyə bənzəyir ki, bütün deyilənlər bu ələkdən ələnilib keçir. İlişib qalan yalnız fonemin özümlüyünü təsdiqləyən səs əlamətləri olur. O biriləri ələnilib ikinci ələyə keçir ki, burada da yalnız dilin appellativ funksiyası üçün vacib olan əlamətlər qalır; nəhayət, üçüncü ələkdə ilişib qalan əlamətlər dilin ekspressiv funksiyası üçün səciyyəvi olan əlamətlərdir. Hər kəs dilə uşaqlıqdan bu şəkildə yiyələnir, özü də bu təhlil avtomatik və kortəbii olur. Lakin bu təhlili həyata keçirməyə imkan verən “ələklər” sistemi hər dildə bir cür olur. Biz ana dilinin sisteminə yiyələnirik. Əcnəbi danışığına qulaq asıb onu təhlil edəndə istər-istəməz bizim üçün adi olan ana dilimizin “fonoloji ələyindən” istifadə edirik. Ancaq bizim “ələk” əcnəbi dilə yaramadığından külli miqdarda səhvlər və anlaşılmazlıqlar yaranır. Əcnəbi dilin səhvlərini biz fonoloji cəhətdən düzgün şərh etmirik, çünki onları ana dilimizin “fonoloji ələyindən” keçiririk.

Misallara müraciət edək. Məlum olduğu kimi, rus dilində samitlər iki qrupa bölünür: yumşaq və sərt (sərt samitlər qalınlaşır). Samitlərin əksəriyyətinin bu iki qrupdan birinə aid olması fonoloji cəhətdən vacibdir. Rus bu və ya digər sözüdə hansı samitin – yumşaq və ya sərtin işlənəcəyini çox yaxşı eşidir. Yumşaq və sərt samitlərin qarşılaşması bir də onunla müəyyənləşir ki, özündən əvvəl və ya sonra gələn samitin hansı qrupa aid olmasından asılı olaraq rus dili samitlərinin xüsusi kombinator variantları yaranır. Yeri gəlmişkən, “i” fonemi yalnız söz əvvəlində və ya yumşaq samitdən sonra gələndə əsl i kimi realizə olunur, yəni ön sıra, yuxarı yüksəlişli gərgin sait kimi çıxış edir. Ruslar öz dillərinin bu xüsusiyyətlərini xarici dillərə də şamil edirlər. Məsələn, rus, uzun i-si olan alman sözünü eşidərkən əvvəldə gələn samiti tələffüz olunan yumşaq samit kimi dərk edir.

Onun üçün “i” əvvəldə gələn samitin yumşaq tələffüzünə işarədir; rus hesab edir ki, bu yumşalma mütləq olmalıdır və əgər o bunu eşitmirsə, onda bu yalnız akustik cəhətdən yanılmanın nəticəsi ola bilər. Əgər rus eşitdiyi uzun “i” saitli alman sözünü özü tələffüz etməli olsa da, onda o “i”-nin qarşısında gələn samiti yumşaq tələffüz edəcək: l’igə, d’ip, b’ibel, z’iben və s. O, bunu bilərəkdən etmir, ona görə belə edir ki, yumşalmayan samitdən sonra qapalı, gərgin “i” saitini tələffüz edə bilmir. Alman dilinin qısa “i” saiti gərgin deyildir. Rus dilinin vurğulu saitləri arasında bu cür qeyri-gərgin “i” saiti gərgin deyildir. Rus dilinin vurğulu saitləri arasında bu cür qeyri-gərgin “i”-nin dəqiq qarşılığı yoxdur. Ona görə də rus bu səsdən əvvəl gələn samitin yumşaqlığını əlaqələndirə bilmir. Həqiqətən də, rus Tisch – “stol”, Fisch – “balıq” kimi alman sözlərinin anlautunda gələn samitlərin yumşaq olmadığını eşidir. Lakin rus dilində yumşaq tələffüz olunmayan samit qalın tələffüz kimi qəbul edilir və qalınlaşan samitdən sonra rus dilinin “i” fonemi “i” kimi (dodaqlanmayan, gərgin, yuxarı yüksəlişli və orta, yaxud arxa sıra saiti) deyilir. Rusun tələffüzündə həmin sözlərin “tıf”, “fiʃ” kimi olmasını bununla izah etmək olar. Demək olar ki, bu dediklərimizin hamısı alman dilini təzəcə öyrənən

rusa aiddir. Zaman keçdikcə o, bu çətinlikləri aradan qaldırır və səlis alman tələffüzünə yiyələnir. Lakin buna baxmayaraq onun tələffüzündə “rus aksentindən” azacıq da olsa nəşə qalır və hətta uzun illik məşqdən sonra belə səlis almanca danışan rus uzun “i”-dən əvvəl işlənmiş samiti bir qədər yumşaldacaq və qısa “i”-nin artikulyasiyasını bir az arxaya çəkəcəkdir.

Başqa bir misal götürək. Rus ədəbi dilində dodaqlanmayan orta yüksəlişli arxa sıra (yaxud qarışıq arxa – orta sıra) saiti kimi səciyyələndirilə bilən “ə” saiti vardır. Bu sait yalnız samitlərdən sonra işlənir, özü də ya vurğulu hecadan sonrakı, ya da ki, vurğulu hecadan əvvəlki 1-ci heca istisna olmaqla vurğudan əvvəlki hecalarda gəlir. Məsələn: d'ɔ:mə - evdə, pə'təmú – ona görə. “a” saiti vurğusuz hecalarda yalnız söz sonunda (Məs.: “äd_ino: “kɔ'j”, “tənha”, tək, saitlərdən sonra) məs.: və'ărúzat' - silahlandırmaq), yaxud bilavasitə vurğudan əvvəlki hecada samitlərdən sonra /dāmə i – evə/ gəldiyinə görə “ə” ilə “a” arasında kombinator variant münasibəti vardır. Bolqar dilində bir “ə” saiti vardır ki, onun akustik-artikulyator təbiəti təxminən rus dilindəki “ə” saitilə eynidir. Ancaq rus saitindən fərqli olaraq bolqar saiti təkcə vurğusuz hecalarda deyil, həmçinin vurğulu hecalarda da işlənir: /pət/ - yol, /kəştə/ - ev və s. Bolqar dilini öyrənən ruslar üçün bolqar dilinin vurğulu “ə”-sinin tələffüzünə yiyələnmək olduqca çətinidir; onlar bunun əvəzinə orta sıra saiti e-yə bənzər a, ı tələffüz edirlər və yalnız uzun məşqdən sonra böyük çətinliklə, az-maz da olsa, düzgün tələffüzə nail olurlar. “Ə” səsinin onların öz ana dilində olması vəziyyəti yüngülləşdirmir, əksinə bolqar “ə”-sinin düzgün tələffüzünü çətinləşdirir. Çünki rus dilinin “ə”-si elə bolqar dilinin “ə”-si kimi səslənir, lakin tamam başqa funksiya daşıyır; o, vurğulu hecanın nisbi yerini göstərir. Beləliklə də, onun vurğu daşımaması heç də təsadüfi deyildir; onun tam əsası vardır, bundan fərqli olaraq bolqar “ə”-si vurğulu ola bilər. Ona görə də rus bolqar dilinin “ə”-sini öz ana dilinin “a”-sından başqa istənilən hər bir saiti ilə eyniləşdirə bilər.

Rus dilinin vurğulu saitləri vurğusuz saitlərdən nəinki güclüdür, həm də uzundur. Deyə bilərik ki, rus dilində bütün vurğulu hecalar uzun, bütün vurğusuz hecalar isə qısadır. Burada kəmiyyət və vurğulu paralel iştirak edir və ruslar üçün bölünməz bir bütövü təşkil edir. Bu zaman vurğulu heca istər sözün sonunda, istər əvvəlində, ya da ortasında gələ bilər və sözdə vurğunun yeri əksər hallardasöz mənası üçün vacibdir. Məs.: pəl'ít'í – “Siz yandırırınsınız” (indiki zaman, xəbər şəkli), pal'it'i – “Yandırın!” palítí – “uç!” (əmr forması). Çex dilində kəmiyyət və vurğu tamam başqa cür paylanır. Vurğu həmişə sözün ilk hecası üzərinə düşür və nəticə etibarlı ilə söz mənasının fərqləndirilməsi üçün əhəmiyyətsizdir; o yalnız sözün başlanğıcı üçün bir siqnaldir və ya bir işarədir. Bunun əksinə olaraq kəmiyyət müəyyən bir heca ilə bağlı deyildir, o sərbəstdir və tez-tez söz mənasının fərqləndirilməsinə xidmət edir. /pítí/ - içmək, /pití/ - das Trinken – içmə və s. Buradan da çex dilini öyrənən ruslar və rus dilini öyrənən çexlər üçün böyük çətinliklər yaranır. Rus hər dəfə çex sözlərinin ilk hecalarını ya vurğusuz deyir, ona görə də saiti uzun tələffüz edir, ya da vurğunu ilk uzun heca üzərinə salır, deməli, o kúkátko – binokl, kəbāt – pencək əvəzinə ya “kúkátko”, “kăbat” ya da “kukátko”,

“kabát” tələffüz edəcəkdir. Kəmiyyəti vurğudan ayırmaq ona çətin gəlir, çünki bunların hər ikisi onun üçün eyni şeydir. Rusca danışan çəxlər rus dilinin vurğusunu adətən uzunluq kimi dərk edirlər. Onlar rus cümlələrində hər bir sözün ilk hecasını vurğulu deyir və etimoloji cəhətdən vurğulu hecaları uzun tələffüz edirlər. Rus dilindəki “prinisiti mné stákán vǎdı” – “mənə bir stəkan su gətirin” cümləsi çəxin dilində “prinésiti mñe stákán vódi” kimi səslənəcəkdir. Əlbəttə, dil öyrənən kifayət qədər məşq etməyincə bu belə olacaqdır. Tədricən bu köhnə kobud xüsusiyyətlər aradan çıxır. Lakin buna baxmayaraq əcnəbi aksentin bir neçə səciyyəvi əlamətləri qalır. Rus çəx dilini hətta yaxşı bilməmiş olsa belə çəx sözlərində sözün birinci qısa hecasını bir az uzadacaq, eləcə də uzunluqla qısalığı qarışdıracaqdır. Çəx isə bunun əksinə olaraq, rus dilini yaxşı bilməmiş olsa belə, çəx sözlərində sözün ilk hecasını bir qədər güclü tələffüz edəcəkdir (xüsusilə gosudárstvo (dövlət), yaxud konnozavódstvo (atıcılıq) kimi vurğusu son hecanın üzərinə düşən uzun sözlərdə) və vurğunu səhv qoyacaqdır. Kəmiyyət ilə vurğunun şərhində çəxlərlə ruslar arasındakı fərq, hətta onlar hər iki dili yaxşı bilməmiş olsalar belə, qalacaqdır. Və bu özünü xüsusilə xarici poeziyanın qavranılmasında aydın bürüzə verir. [Trubetzkoy: 1939, s.49].

Rus vəzni vurğulu və vurğusuz hecaların qanunauyğun əvəzlənməsinə əsaslanır, həm də yuxarıda qeyd olunduğu kimi, vurğular uzun, vurğusuzlar isə qısa olur; söz sərhədləri şeirin istənilən yerinə düşə bilər və söz sərhədlərinin davamlı dağıntıq şəkildə qruplaşdırılması poeziyanın çalarlığına və canlanmasına xidmət edir. Çəx şeiri isə söz sərhədlərinin paylanması prinsipinə əsaslanır, özü də, yuxarıda deyildiyi kimi, hər dəfə sözün başlanğıcında səs tonunun güclənməsi müşahidə olunur, uzun və qısa hecalar bunun əksinə olaraq şeirdə pərakəndə paylanır və onların bu cür sərbəst görülməsi şeirin canlı olmasına xidmət edir. Rus şeirinə qulaq asanda çəx bu cür vəzn ölçüsünə kəmiyyət baxımından yanaşır və bütün şeiri həddindən artıq monoton hesab edir. Bunun əksinə olaraq, ilk dəfə çəx şeirinə qulaq asan rus, ümumilikdə, tamam çaşbaş qalır və onun hansı vəzn ölçüsünə uyğun gəldiyini müəyyənləşdirə bilmir; başlanğıcda vurğulu hecaların uzun və qısa hecaların qeyri-ardıcıl əvəz olunması ilə qarışdırır, hər iki ritm növü bir-birinə qarışır, bir-birinə mane olur, bir-birini iflic edir, nəticədə rus heç bir ritmik təsəvvür əldə edə bilmir. Dillə daha yaxından tanış olduqda bu iki təsəvvürlər zəifləyir. Lakin buna baxmayaraq çəx rus şeirlərinin estetik meyarlarını qiymətləndirə bilmir; eyni şeyi çəx poeziyasına dair rusların təəssüratı haqqında da demək olar.

Göstərdiyimiz misallar sübut edir ki, “yad aksent” adlanan deyim tərzii heç də hər hansı bir əcnəbinin hər hansı bir səsi düzgün tələffüz edə bilib-bilməməsindən asılı deyildir, bu daha çox ondan asılı olur ki, o bu səsi yanlış dərk edir. Hər hansı bir xarici dilin müəyyən bir səsinin belə yanlış dərk edilməsi xarici dillə danışanın ana dilinin fenoloji strukturları arasındakı fərqlə əlaqədardır. Bir əcnəbinin danışdığındakı tələffüz səhvləri əksər hallarda tamamilə başqa tipik səhvlər kimi olur. Hər bir macara dilində qadınla kişi arasında danışmaq fərqi təbii gəlir. Lakin bu

fərq kişi üçün qrammatik deyil, leksik səviyyədə mövcuddur. Ona görə də o almanca danışanda “der -i” “die” ilə, “er” -i “sie” ilə əvəz edir və s. Eləcə də rus üçün gərgin uzun i təbiidir; lakin bu onun üçün i-dən əvvəl gələn samitlərin yumşaq tələffüz olunmasını xəbər verən kombinator variantdır. Ona görə də o almanca danışarkən i-dən əvvəlki bütün samitləri yumşaq tələffüz edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. F.J.Veysalli. *Einführung in die Phonologie (I.Teil)*, Baku – 2004, 172 S.
2. Fəxrəddin Yadigar. Fonetika və fonologiya məsələləri. *Bakı, 1993, - 192 səh.*
3. N. S. Trubetzkoy: *Grundzüge der Phonologie*. Prague 1939. 271 S.
4. N.S.Trubetskoy. Fonologiyanın əsasları. –Bakı: Mütərcim, 2001. - 380 səh.
5. P. Якобсон. *О чешском стихе преимущественно в сопоставлении с русским*. Берлин, 1923. 162.

ON ERRORS IN IDENTIFYING PHONEMES OF A FOREIGN LANGUAGE SUMMARY

The article is devoted to errors in identifying phonemes of a foreign language. The phonological system of each language is like a kind of sieve through which all spoken words pass. The "sieves" system is different in every language. We learn the system of the mother tongue. When we listen to a foreigner's speech and analyze it, we inevitably use the "phonological filter" of our native language, which is common to us. However, since our "sieve" is not suitable for a foreign language, a large number of mistakes and misunderstandings arise. We do not interpret the errors of the foreign language correctly phonologically, because we pass them through the "phonological control" of our mother tongue. The examples prove that the so-called "foreign accent" style of speech does not depend on whether a foreigner can pronounce any sound correctly, but rather on the fact that he misperceives this sound. Such a misperception of a certain sound of any foreign language is related to the difference between the phonological structures of the speaker of the foreign language and the mother tongue. Pronunciation mistakes in the speech of a foreigner are in most cases completely like other typical mistakes. In every Hungarian language, the difference between male and female speech comes naturally. However, this difference exists for men at the lexical level, not at the grammatical level.

Key words: *phonologic system, lax consonant, hard consonant, combinative variant, syllable, accent*

ОБ ОШИБКАХ В ОПРЕДЕЛЕНИИ ФОНЕМ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена ошибкам в идентификации фонем иностранного языка. Фонологическая система каждого языка подобна своего рода сити, через которое проходят все произнесенные слова. Система «сито» в каждом языке разная. Мы изучаем систему родного языка. Когда мы слушаем речь иностранца и анализируем ее, мы неизбежно используем привычный для нас «фонологический фильтр» родного языка. Однако, поскольку наше «сито» не подходит для иностранного языка, возникает большое количество ошибок и недоразумений. Мы не правильно интерпретируем ошибки иностранного языка фонологически, потому что пропускаем их через «фонологический фильтр» родного языка. На примерах доказано, что так называемый стиль речи «иностранный акцент» зависит не от того, умеет ли иностранец правильно произнести какой-либо звук, а от того, что он неправильно воспринимает этот звук. Такое неправильное восприятие определенного звука любого иностранного языка связано с различием фонологических структур носителя иностранного языка и родного языка. Ошибки в произношении в речи иностранца в большинстве случаев совершенно аналогичны другим типичным ошибкам. В каждом венгерском языке разница между мужской и женской речью очевидна. Однако для мужчин эта разница существует на лексическом, а не на грамматическом уровне.

Ключевые слова: *фонологическая система, мягкий согласный, твердый согласный, комбинаторный вариант, слог, акцент*